

DEÁK ANTAL ANDRÁS

A Duna-térképek

a 17. századi török háborúk szolgálatában

A szerző a 17. század második felének térképeiről szól a törökháborúkkal kapcsolatban. Különös részletességgel tárgyalja a Sigismundus Birken-nek 1664-ben megjelent kis könyve mellékletként kiadott térképet, amely a Dunát a forrástól a torkolatig ábrázolja és megjelöli az addig a törökökkel vívott jelentősebb csaták helyét.

A 17. század vége felének törökellenes hadjárataiból számos olyan helyszínrajz maradt fenn, amelyek a hadtestek táborozásának vagy a csatáknak a rendjét rögzítették. Példaként említjük az 1685. és az 1686. évi hadjáratok eseményeit megörökítő helyszínrajzokat, amelyek a Bécsi Állami Levéltárban albumba gyűjtve maradtak fenn¹. Rajtuk érzékelhető, hogy nem különösebb mérnöki gonddal készültek. Jelzik azonban már, hogy a hadvezetés köreiben jelen van az igény a térképen való dokumentálásra.

Az 1685. évi hadjárat eseményeit megörökítő Coronelli²-térkép már a tömegtájékoztatást szolgáltatta. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy nyomtatásban is megjelent.³

A hadjárat eseményeit elbeszélő részletes felirattal a mai prospektusok szerepét töltötte be.

Címfelirata:

„A császári hadsereg hadmozdulatai és táborai az 1685. évi hadjárat kezdetétől az esztergomi csatáig, és Érsekújvár elfoglalásáig, ahol látható a hadsereg összevonásának helye és útja onnét, hogy megkezdje Érsekújvár ostromát, amelyet megszakítottak, hogy a törököktől ostromlott Esztergomot felmentsék.

[Az eseményeket napra lebontva elbeszélő felirat:]

„Június 16. Mivel a császári seregek Esztergom környéki találkozóját a párkányi oldalra határozták el, ahol hajóhidat építettek, e napon az A -ba érkeztem.

Június 18-án a sereg B-ben ütött tábort, hogy július 4-én C-be érjen.

Július 5-én megérkezett D-be.

6-án E-be.

7-én letáborozott Érsekújvár előtt, ahol a hannoveri, a luneburgi és a frankföldi csapatokkal^{1,2,3} egyesültek.

11-én F-ben sáncot ástak; a csapatok 77 zászlóaljat és 139 lovasszázadot képeztek.

Augusztus 7-én Lorrena herceg és a bajor választófejedelem az Érsekújvárt ostromló hadseregtől elváltak, és Conty herceggel a töröktől szorongatott Esztergom megsegítésére siettek, Komáromnál G helyen tábort ütöttek.

18. A H, H hidakon átkeltek a Dunán, és letáboroztak I-nél.

¹ Két palliumban: H III c 98–3; H III c 98–4 szám alatt, túlnyomó többségük a Duna mentén kiépített „accampamento”-k vagy csatarendek helyszínrajzai.

² Coronelli, Vincenzo Maria (1650-1718), minorita szerzetes, „Commissario Perpetuo del Danubio”, a komárom-esztergomi Duna-szakasz térségében az Érsekújvár visszavételére és Esztergom megvédésére irányuló hadjáratot személyes megfigyeléseit is fölhasználva rögzítette.

³ Velence, 1689

9-én megérkeztek K-ba.

10. L-be jutottak.

11. M-en át N-be mentek és O-ból ágyútüzet nyitottak, hogy Esztergomot közeledésükről értesítsék; a törökök felhagytak az ostrommal, és P-ben ütöttek táborot.

12. A hadsereg előre nyomult Q-ba, s a törökök visszavonultak az R, S pozíciókba.

13. A hadsereg csatába bocsátkozott, és T-ben ágyúállást készített.

14. A törökök előre nyomultak V-be, és X-ben ütegállást építettek ki.

15. Y-ban ugyancsak egy ütegállást hoztak létre; ezután a császári seregek visszavonultak N-be, ahol a Z hidat megépítették. Eközben a hadsereg félúton felvonult az ütközethez, és biztos pozícióból szemlélte a törökök készülődését.

16. A két hadsereg szemtől szembe felvonult C-ben, ahol megütközött egymással, amely ütközetben a törököket szétszórták, akik több mint 3.000 sebesültet és halottat hagytak hátra.

17. A császári seregek azután, hogy a törökök 31-es számmal jelzett helyekre menekültek vissza, a 20-ban táboroztak le.

18. A hadsereg ketté vált, Lorrena herceg ugyanazon az úton, amelyen jött, visszatért; a Bajor választófejedelem pedig átkelt a Z hídon, hogy a 21. számú helyen letáborozzon.

19. A két sereg a 22. és a 23. számú helyeken egyesült.

20. Lorrena herceg a hadseregtől elküldte Commercy herceget, hogy Caprara generálisnak megvigye a győzelem hírért, és hogy megmondja neki: szorongassa az ostromlottakat, hogy amikor megérkezik, legyen a várfalon rés az ostrom megkezdéséhez. Ezt olaszországi idő szerint 11 és 12 óra között erővel el is rendelték, s nagyon rövid időn belül vége is lett, a török várőrséget augusztus 19-én kardélre hányták.”⁴

Lehet, hogy Coronelli térképe is azoknak az új szeleknek köszönhette létrejöttét, amelyek akkor kezdtek Bécsből fújni, amikor Savoyai Jenő, akit 1697-ben a császári csapatok főparancsnokává nevezték ki, a hadmérnökök feladatává tette, hogy – idézem -: „*Valamennyi táborhelyet, ahol a császári csapatok tartózkodnak, a hadjárat útvonalait, a csatarendet, az újonnan meghódított területeket, legyenek azok akár kicsik vagy nagyobbak [...] a rajtuk található városokkal, falvakkal, valamint folyókkal, patakokkal, malmokkal, erdőkkel, hegyekkel, mocsarakkal, tavakkal, stb. egyetemben*”⁵ feltérképezzék és mindezen térképeket két példányban készítsék el, amelyek közül az egyiket a lehető leggyorsabban juttassák el a Haditanácshoz”.⁶

Ennek a programnak a terméke a pozsareváci békekötést megelőző időből származó, Belgrád ostromát ábrázoló térkép, amelyen a Dunának Pétervárad és Szendrő közé eső szakaszát a folyót kísérő mocsarakkal és mellékfolyókkal 13 mérföld széles sávban látjuk, középpontban természetesen szárazföldi és dunai hadmozdulatokkal (1717).

A fentebb tárgyalt térképek mind a *Duna-mentéhez* kapcsolódó hadmozdulatokat, eseményeket rögzítettek. És ez *nem véletlen* szülte jelenség! A legjelentősebb csatátfelvonulások és csaták a Duna-mentén történtek. A Konstantinápolyból Bécs irányába tartó török seregek hajókon szállították az utánpótlást, de ugyancsak a Duna mentén vonultak fogadásukra a császári seregek is...

Ezek után nem meglepő, hogy az alább bemutatásra kerülő térképek, amelyek témájuknál vagy rendeltetésüknél fogva a török háborúkat szolgálták, címükben a Dunát jelölik meg, és tengelyükben valóban a folyó húzódik.

⁴ Öt évvel korábban, 1690-ben (?) Coronellitől megjelent egy, a Dunát és annak környezetét Bécsből Nikápolyig ábrázoló térképe is (117x130 cm): „Corso del Danubio da Vienna sin'a Nicopoli, e paesi adjacenti, descritti e Dedicati dal P. M. Coronelli Cosmografo della Serenissima Republica di Venetia all' Eccellenza del Sig: Federico Marcello, Procuratore di S. Marco ...

⁵ Blasek, Rieger (1898), 1. Bd., S. 221.

⁶ Johannes Dörflinger: Vom Aufstieg der Militärkartographie bis zum Wiener Kongress (1684 bis 1815). In: Kretschmer, I. – Dörflinger, J. – Wawrik, F.: Österreichische kartographie. Wiener Schriften zur Geographie und Kartographie, Band 15, Wien 2004, S. 75.

Ezzel a kronológiát felborítjuk ugyan, de úgy gondoltuk, hogy történelmi és kartográfiai érdekességüknél fogva megérdemlik, hogy előadásunkban kiemelt figyelmet szenteljünk nekik. A Dunának nemcsak egy szakaszát, hanem forrásától a Fekete-tengerig mutatják a folyót.

Sigismundus Birken *Der Donau-Strand*⁷ című kis könyvének mellékleteként jelent meg 1664-ben. Rajzolóját, Sigismundus Betuliust⁸, rendhagyó szándék vezérelte. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy ez a Betulius Birken költői álneve. A német „Birke” és a latin „betula” egyaránt „nyírfá”-t jelent.)

Három lapból áll, és a Dunát forrásától torkolataig ábrázolja.⁹

A címfelirat hangsúlyozza ugyan, hogy a legfrissebb történelmi és geográfiai ismeretek felhasználásával rajzolták, elsősorban mégsem geográfiai ambíciónak köszönhetette létrejöttét. Egy rendkívül nemes propaganda célzat húzódik meg a háttérben: a nyugati hatalmakat a török elleni összefogásra ösztönözni. A harmadik térképlap jobb felső sarkában, a Duna szimbolikus alakjának a szájába adott szöveg ezt egyértelműen igazolja:

„Talpra, emberek!

Dicsőséges Császár, hatalmas királyok, méltóságos hercegek és keresztény nemesek!

Vajon tévednék, hogy a Duna, és amely területet a Duna öntöz, uralmatok alá tartozik? Lám, most már, ó fájdalom, nemcsak az Ister, hanem a Duna névre hallgató része is török. Esedezve kér Benneteket, Rajtatok áll, hogy ezután egy neve legyen, mégpedig keresztény. Hitetekért, szerencsétekért, hatalmatokért esdek: A barbár alatti kínzó gyötrelmeit megúnván Krisztus szelíd igájába vágyik visszatérni. Krisztustoktól oly hatalmas területeket elragadott a Török, ó Keresztények! Ami a tiétek, szerezzétek vissza, utódaitokat örökségükbe hiánytalanul állítsátok vissza! Egy szívvel-lélekkel munkálkodjatok azon, hogy az elragadott országokat, tartományokat, városokat visszaszerezétek, a zsarnok által elnyomott vallást, a barbár alatt sínylődő szabad művészeteket, a börtönben, az eke előtt, az evezőkhöz láncolt, jajongva könyörgő keresztényeket szabadítsátok meg; a Duna mindkét partját adjátok vissza Krisztusnak, s így győzzön, mint oroszán, a győzhetetlen Lipót császár. Segítsen minket ebben Krisztus, az Isten-Ember.”¹⁰

Birken könyve – az idők folyamán kiegészítve és aktualizálva –, számos kiadást ért meg – egyre szegényesebben illusztrálva. A könyv első megjelenését követően jó két évtizeddel későbből két újabb nürnbergi térkép-vállalkozásról tudunk. Ezek dunai zsebatlaszok.

⁷ Sigmund von Birken: *Der Donau-Strand mit Allen seinen Ein- und Zuflüssen angelegenen Königreichen Provinzen Herrschaften und Städten auch dererselben Alten und Neuen Nahmen vom Ursprung bis zum Ausflusse: in Dreyfacher Land Mappe vorgestellet auch samt kurtzer Verfassung einer Hungar- und Türkischen Chronik und heutigen Türken-Kriegs, beschrieben durch Siegmund von Birken C. Com. Pal. Nürnberg: Jacob Sandrart, 1664.* A könyv szerzője és a térkép rajzolója tehát egy és ugyanazon személy.

⁸ Sigismundus Betulius, azaz Sigismundus Birken. „Betulius” ugyanis Birken költői álneve, amelyet a latin „betula” szóból alkotott. (betula = nyírfá, Birke).

⁹ Címfelirata: „Danubius Fluviorum Europae Princeps: cum omnibus accessoriis Fluminibus, et quae alluit Regnis, Provinciis, Dynastiis, Urbibus eorumque Nominibus priscis ac recentioribus A Fonte ad Ostia Ex variis Historicor[um] et Geographor[um] Monumentis opera ac studio Sigismundi Betulii Com. Pal. C. collectum et delineatum, sculpsit et Excudit Iacobus Sandrart Chalcographus Norimbergae A. C. MDCLXIV.” ÖAW (Osztrák Tudományos Akadémia) Sammlung Woldan K-I/V(BI): EU 142 (1-2). Itt a „studio Sigismundi Betulii Com. Pal. C. collectum et delineatum” egyértelműsíti, hogy a térképet nem Sandrart rajzolta, miként azt egy tekintélyes osztrák könyvtár leírásában találtuk.

¹⁰ Deák Antal András fordítása.

1687-ben *Peter Paulus Bleul* könyvkereskedő egy 19x13 cm méretű kis könyvet adott ki, amelyben a 32 oldalnyi bevezető szöveghez a *Johann Clemens Molitor*¹¹ által 29 szelvényre, 19x13 cm méretben rajzolt, a Dunát eredetétől a Fekete-tengerig ábrázoló térképet csatolt.¹² Készítőjét az a szándék vezérelte – miként mondja –, hogy a nehezen kezelhető, nagy méretű térképeket – a tábori körülmények között élő katonák számára –, a zsebben elférő atlással kiváltsa.

Az egyes szelvényeket betűjellel és számmal látták el. E szerint 14 db A jelű és 15 db B jelű szelvény van a könyvben, mivel azonban – feltételezhetően a nagy sietségben – az áttekintő lap közléséről megfeledkeztek, ezen megkülönböztető jelek értelmüket veszítették. Egyébként a kapkodásnak más jelét is megtaláljuk a kiadványban, mert a bevezetőben 28 szelvényt ígérnek, és 29-et közölnek. A nagy igyekezet mögött versengést sejtünk: Bleul hírére vehette annak, hogy az ugyancsak nürnbergi könyvkereskedő társa hasonló vállalkozásra készül, ami a következő évben meg is valósult.¹³

Időzzünk azonban még egy keveset ennél a Bleul-féle kiadványnál. Térképeinek a rajzolója a címlapon nevét elhallgatja, és csak annyit mond, hogy ő ein Liebhaber der Erdbeschreibung – a térképezés amatőrje, azaz: egy amatőr térképész. A „Vorán-Sprach an den geneigten Leser”-ben (Előszó) azonban már leleplezi magát. Ezt követően a – feltehetően a térkép rajzolójától származó bevezető – a Duna mentén található nevezetesebb városokat és várakat ismerteti. A magyarok számára különösen figyelemreméltó Esztergom bemutatásánál, hogy tudomásunk szerint ez eddig az egyetlen olyan Nyugat-Európából származó forrás, amely a reneszánsz korban épített, az esztergomi várba a vizet feljuttató „csodálatos” vízellátási rendszer meglétére utal.¹⁴

A fent már megemlített, másik, hozzá hasonló kis mű kiadója ugyancsak egy nürnbergi könyvkereskedő, *Johann Hoffmann*.¹⁵ Ez a zsebatlasz is a Dunát és vízgyűjtőjét ábrázolja.

Az áttekintő térképet három sávra osztották, és a szelvényeket A, B, C jellel látták el, valamenyny betűjelhez 10 szelvényt rendeltek. Így a Dunát teljes hosszában ábrázoló térkép 30 szelvényből és egy áttekintő lapból áll.¹⁶ Ez a zsebatlasz sokkal részletgazdagabb, mint „vetélytársa”: a Duna, a Balaton rajzolata és általában a vízrajza lényegesen igényesebb, jobb, és helységnevekben számát illetően is messze felülmúlja amazt.

A térképek rajzolója itt sem mutatkozik be a címoldalon: „An das Tage-Licht gegeben von einem Liebhaber”, azaz „egy amatőr” adta közre, rajzolta azokat. Itt azonban ezen „amatőr” később sem árulja el nevét.¹⁷

¹¹ molitor lat. = Müller ném. = molnár

¹² *Molitor, Johannes Clemens*: Der wegen des höchst-tapferen Kayser-Adlers Helden-Thaten Sieg-berühmte Donau-FluSS oder eine genaue Darstellung aller derer Königreiche, Provintzen, Gespanschaften und Städten, so an und um die Donau herumher liegen da dann in sonderheit die bis hierher durch die Christliche Waffen herrlichst betrittene Siege und eroberungen in dem Königreich Hungarn kürztlich bemercket werden. Allen Liebhabern der Novelln Insonderheit aber denen so anietzo zu Felde ziehen und grosse Landcarten nicht bequem bey sich führen können, zu lieb in so kleinem Format herausgegeben von einem Liebhaber der Erdbeschreibung. Nürnberg, in Verlegung Peter Paulus Bleul Kunst- und Buch-Händlers 1687.

¹³ A két kiadás között lehet, hogy sokkal kevesebb volt az időeltérés, mint amit az évszámok sejtetnek.

¹⁴ Das Schloss, worin die Tom-Kirche S. Adalberts liegt auf einem puren Stein-Felsen, wohin auch man vor diesem das Wasser mit grosser Mühe geleitet. Magyarul: A vár, amelyben a Szt. Adalbert székesegyház áll, csupa sziklára épült, ahová a hegy lábától a vizet nagy fáradsággal fölvezették.

¹⁵ Címfelirata: Die Donau, der Fürst aller Europaeischen Flüsse. Das ist: Eine genaue Darstellung Aller Der um und an der Donau gelegenen Königreiche, Fürstenthümer, Länder und Städte, beneben einer kurtzen Beschreibung selber, Deme, Zu des Lesern Behuff, annoch ein Register aller der jenigen Oerter, so in denen Charten mit begriffen seynd, beygefüget worden. An das Tagelicht gegeben von einem Liebhaber. Nürnberg in Verlegung von Johann Hoffmann, Kunst- und Buchhändler, 1688.

¹⁶ Mivel az OSZK-ban nincs meg, az a példány pedig, amelyről a kezünkbe került fényképek készültek, egyelőre hozzáférhetetlen, további részleteket róla nem ismerünk.

¹⁷ Lehetséges, hogy ugyanaz a „Molitor” (Müller) rajzolta, mint a Bleul-féle kiadás atlaszát, csupán csak egy másik metszővel dolgoztatott Hoffmann.

A 17-18. század fordulója táján Coronelli, Marsigli, Müller, Visconti, majd később Mikoviny térképeik által társadalmi rangot érdemeltek ki, és öntudatosan vallották magukat kartográfusoknak.

Az utóbbi három térképen viszont rajzolóik elrejtik nevüket – Birken költői álnév – Betulius - mögé bújt, a két atlasz rajzolója pedig csak a rejtélyes „Liebhaber der Erdbeschreibung” - a térképezés amatőr-je semmit mondó megnevezéssel helyettesítette becsületes nevét. Ezen jelenségben a térképészek társadalmi megbecsülésének változását figyelhetjük meg.

Az utóbbi három térkép, illetve atlasz több-kevesebb szöveges leírást is nyújt azokról a Duna menti városokról, várakról, amelyeket kiadóik a török háborúk vonatkozásában említésre méltónak ítélték. Közülük mind a leírás részletessége, a leírást díszítő több mint 35 város- és várábrázolás, mind pedig a térképmelléklet tekintetében különös figyelmet érdemel Birken kiadványa. Várillusztrációi közül – még mielőtt elkészönnénk - néhányat bemutatunk:

Ezeknél a 17. századi várillusztrációknál is érdekesebb azonban számunkra az első kiadást kísérő térképmelléklet, amely a magyar történelem-oktatás segédeszköze is lehetne az iskolákban, hiszen Magyarországnak a törökökkel vívott valamennyi csatáját feltünteti a kezdetektől egészen 1664-ig – megjelölve az ütközet évszámát, az elesettek számát, valamint a győztes felet.

A Duna szimbolikus alakjának szájába adott kiáltvány pedig szép példája azoknak az erőfeszítéseknek, amelyeket Európa józanabb elméi tettek annak érdekében, hogy a valamiféle törökellenes összefogást létrehozzanak.

A szerző címe:

Deák Antal András

Duna Múzeum